

تبیین نظریه مملوک هوشمند در قراردادهای هوش مصنوعی

سعید سید حسینی

استادیار گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران،

ایران (نویسنده مسئول)

ایمیل: s.hosseini@shahed.ac.ir

نویسنده دوم:

امیرحسین پوریوسفی زاده

کارشناسی ارشد رشته فقه و حقوق خصوصی

چکیده

بسیاری از حقوق دانان رابطه میان هوش مصنوعی و اصل را در قالب نظریه ابزار هوشمند تعریف کرده‌اند. با توجه به پیشرفت شگرف هوش مصنوعی، اشکالاتی متوجه این نظریه گردیده است و موجب پدید آمدن فرضیه‌های دیگری شده، که یکی از آنها نظریه مملوک هوشمند است. بر اساس این فرضیه با توجه به شباهت‌های «عبد مأذون در تجارت» که در فقه عنوانی شناخته شده است، با «سیستم هوش مصنوعی یادگیر» می‌توان ماهیت قراردادهای هوش مصنوعی را به لحاظ فقهی و حقوقی با قراردادهای عبد مأذون یکسان قلمداد نمود و این در حالی است که ارکان صحت عقد؛ یعنی اهلیت، قصد و رضایت نیز در این عقود وجود دارد. در این نوشتار پس از تشریح فناوری قراردادهای هوش مصنوعی و تبیین ماهیت قراردادهای عبد مأذون، با روش توصیفی - تحلیلی، نظریه مملوک هوشمند مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته و در نتیجه، این نظریه بر نظریه طرفدار ابزار هوشمند ترجیح داده شده است.

واژگان کلیدی: مملوک هوشمند، ابزار هوشمند، هوش مصنوعی، قرارداد هوشمند، قرارداد الکترونیکی، عبد مأذون

Explanation of the smart slave theory in artificial intelligence contracts

Abstract

Many jurists have defined the relationship between artificial intelligence and principal in the form of the theory of smart tools. Due to the tremendous progress of artificial intelligence, some objections have been noticed in this theory and it has led to the emergence of other hypotheses, one of which is the theory of intelligent slave. Based on this hypothesis, considering the similarities of "permissive slave in business" with "learning artificial intelligence system", the nature of artificial intelligence contracts can be considered the same as permissive slave contracts in jurisprudence and law and this is while the pillars of the validity of the

contract; It means that there is capacity, intention and consent in these contracts. In this article, after explaining the technology of artificial intelligence contracts and explaining the nature of slave contracts with permission, the intelligent slave theory has been analyzed and investigated with a descriptive-analytical method, and as a result, this theory has been preferred over the popular theory of smart tools.

Keywords: intelligent slave, smart tool, artificial intelligence, smart contract, electronic contract, permissive slave.

UNCORRECTED PROOF

مقدمه

در طول تاریخ تحولات بسیاری در معاملات و قراردادهای بشری صورت گرفته است. قراردادهای پیوسته تحت تاثیر عوامل و شرایط مختلف زندگی بشری دستخوش تغییرات گشته‌اند. یکی از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در قراردادهای پیشرفت دانش بوده است. پیشرفت روزافزون فناوری موجب تغییرات در ماهیت و چگونگی بسیاری از قراردادهای گشته و نقش آن در معاملات انسان غیرقابل انکار است. ظهور وسائل الکترونیکی، انقلابی در صنعت ایجاد کرد، انقلابی که موج آن دنیای حقوق را نیز در بر گرفت و منجر به پدید آمدن قراردادهای الکترونیکی شد. در مرحله بعد، پیشرفت فناوری اطلاعات، افراد را قادر ساخت که قراردادهایی با قابلیت اجرای خودکار منعقد نمایند که از آن با عنوان قرارداد هوشمند یاد می‌شود. پس از آن امروزه هوش مصنوعی قادر است، نه تنها مرحله اجرا بلکه تمام مراحل انعقاد عقد را به صورت مستقل انجام دهد. متناظر با این تحولات، قانون که نقش تنظیم‌گری روابط افراد انسان را به عهده دارد نیز مورد تحولات و تغییرات بسیاری قرار گرفت.

این تحولات و پیشرفت‌ها به قدری چشمگیر بوده است که قوانین داخلی و بین المللی از آن غافل نباشند. هریک از این قوانین چه به صورت ضمنی و چه صریح به قراردادهای هوش مصنوعی اشاره کرده و این قراردادها را پذیرفته‌اند. اما آنچه که در قوانین مفقود است و به آن پرداخته نشده، ماهیت قراردادهای و رابطه هوش مصنوعی با اصیلی است که از جانب آن معامله صورت می‌پذیرد. همین سکوت قانون از طرفی و نوپدید بودن موضوع از طرف دیگر، موجب بحث و ارائه نظریات گوناگون توسط حقوق‌دانان شده است که نظریاتی همچون نماینده هوشمند، ابزار هوشمند، اجیر هوشمند و عبد هوشمند اهم نظریات قابل طرح در این زمینه هستند.

پاسخ به این پرسش که ماهیت فقهی و حقوقی هوش مصنوعی معامله‌گر چیست و تبیین نظریه مملوک هوشمند و بیان نقاط قوت آن، هدف اصلی این نوشتار است. برخی

پژوهش‌ها هرچند به طور صریح نامی از هوش مصنوعی به میان نیاورده‌اند لکن با دقت به مبانی بحث آنها به خوبی روشن است که هوش مصنوعی را به عنوان نماینده الکترونیکی با ماهیتی ابزاری می‌شناسند (رهبری و رضائی ۱۳۹۰: ۱۷۶). پژوهش یاد شده برخلاف نوشتار حاضر اساساً فرضیه مملوک هوشمند را مورد طرح و بررسی قرار نداده و از طرف دیگر با توجه به سرعت پیشرفت و تغییرات و تحولات در این حوزه، لزوم بازنگری در این فرضیه با توجه به فناوری امروزی به خوبی روشن است. پاسخ دیگری که در خصوص چیستی ماهیت هوش مصنوعی معامله‌گر ارائه شده است نظریه نمایندگی هوشمند است. در پژوهشی با تکیه بر مقایسه و تحلیل مراتب اراده و قصد، نمایندگی سامانه‌های هوشمند در دو حالت با شخصیت و بدون شخصیت حقوقی مورد پذیرش قرار گرفته است (حمیدی، ۱۳۹۹: ۲۰۵). در پژوهش یاد شده مباحثی تحت عنوان نظریه بردگی مطرح شده است که اولاً مرادف نظریه نمایندگی بدون فرض داشتن شخصیت حقوقی برای هوش مصنوعی تلقی شده است و ثانیاً مراد از آن مقایسه با بردگی در نظام روم باستان بوده است (حمیدی، ۱۳۹۹: ۱۹۳). برخلاف نوشتار حاضر اولاً نظریه مملوک هوشمند را مترتب بر لحاظ یا عدم لحاظ شخصیت حقوقی برای هوش مصنوعی نمی‌داند و ثانیاً مراد از نظریه عبد هوشمند، مقایسه با نظام عبد و مولی فقهی است و از این رو نیز به ماهیت و احکام عبد در فقه امامیه و مقایسه و تطبیق آن با هوش مصنوعی پرداخته شده است.

در این نوشتار پس از تشریح فناوری قراردادهای هوش مصنوعی و تبیین ماهیت قراردادهای عبد مأذون، با روش توصیفی - تحلیلی، نظریه مملوک هوشمند مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته و در نتیجه، این نظریه بر نظریه پرطرفدار ابزار هوشمند ترجیح داده شده است. در ادامه جهت تبیین مسئله لازم است ابتدا اجمالاً با هوش مصنوعی و برخی از انواع آن آشنا شویم.

۱. واژه‌شناسی

۱-۱. تعریف هوش مصنوعی و انواع آن

در دهه‌های اخیر، هوش مصنوعی (Artificial Intelligence) به یکی از پیشرفته‌ترین حوزه‌های علمی و فناوری تبدیل شده است. دانش هوش مصنوعی با استفاده از الگوریتم‌ها و فنون کامپیوتری، سعی در اعطای توانایی‌ها و صفات هوشمندانه انسان به سیستم‌ها و دستگاه‌های ماشینی دارد. از هوش مصنوعی تعاریف گوناگونی مطرح شده، از جمله:

- هنر خلق ماشین‌هایی که عملکرد آنها هنگامی که از سوی افراد به کار گرفته می‌شوند، نیازمند نوعی هوشمندی است (راسل و نورینگ، ۱۳۸۳: ۱۸).

- هوش مصنوعی مطالعه سیستم‌هایی است که به گونه‌ای عمل نمایند که از نظر هر شاهدی، به عنوان عملی هوشمند تلقی گردد (بن کوپین، ۱۳۹۱: ۱۸).

- هوش مصنوعی روندهایی را در برمی‌گیرد که بر اساس رفتار هوشمندانه انسان و سایر حیوانات جهت حل مسائل پیچیده بنا نهاده شده است (بن کوپین، ۱۳۹۱: ۱۸).

به بیان ساده‌تر هوش مصنوعی به استفاده از الگوریتم‌ها و سیستم‌های کامپیوتری برای انجام وظایفی که در گذشته باید توسط انسان انجام می‌گرفت، اطلاق می‌شود. سیستم‌های هوشمند می‌توانند به طور خودکار فرآیندها و تصمیم‌ها را انجام دهند و در برخی موارد، بهبود کارایی و کاربرد پیش‌بینی نشده ارائه دهند.

برخلاف مدل‌های اولیه هوش مصنوعی که کاملاً شرطی بوده و عملکرد آن برای طراح کاملاً قابل پیش‌بینی بود و از آن با عنوان «هوش مصنوعی ساده» یاد می‌شود، با پیشرفت دانش در این حوزه، انواع پیشرفته‌تری از هوش مصنوعی نیز تولید شد که از جمله آنها «هوش مصنوعی خبره» و «هوش مصنوعی یادگیر» است که هریک قابلیت‌های منحصر به فردی دارند.

الف) سیستم هوش مصنوعی خبره (Expert Systems): این سیستم با استفاده از دانش و تجربه خبرگان در حوزه‌های خاص، به صورت خودکار و هوشمندانه مسائل پیچیده را حل و تصمیم‌گیری می‌کند. کار این سیستم‌ها بر پایه انتقال دانش خبرگانه است؛ به این صورت که طراح ابتدا پس از جمع‌آوری دانش‌ها، قوانین و

تجربیات در یک زمینه مشخص، آنها را تبدیل به یک قالب قابل استفاده برای رایانه می‌نماید. آنگاه سیستم قادر است بر اساس دانش و قوانین موجود، استنتاج نموده و تصمیم‌گیری نماید. به طور کلی سیستم خبره از دو بخش «پایگاه دانش» و «موتور استنتاج» تشکیل می‌شود (یاری، ۱۳۹۶: ۷).

ب) سیستم هوش مصنوعی یادگیر (Machine Learning): همچون اکثر فناوری‌های نوین که با الهام‌گیری از موجودات زنده تکامل یافتند این دانش نیز یک روش یادگیری تقلید شده از فرایند یادگیری زیست‌شناسانی می‌باشد که مبتنی بر ابزار و محاسبات فنی است (ویگ و برکی، ۲۰۲۱: ۱۳۶). هدف اصلی هوش مصنوعی یادگیر این است که از طریق استخراج الگوها و قوانین، از داده‌ها یا تجربه‌های گذشته، بهبود عملکرد و ارائه پیشنه‌بینی‌ها و تصمیمات، راه‌حل‌های بهتری برای مسائل آینده و جدید کسب کند (ترابی و دیگران، ۱۴۰۰: ۱۳).

به عبارت دیگر یادگیری ماشین، دانشی است که رایانه را قادر به یادگیری بدون برنامه‌ریزی صریح می‌نماید. (جرون، ۱۴۰۰: ۱۵) عملکرد این نوع از هوش مصنوعی حتی برای طراح آن نیز به صورت صد در صدی قابل پیش‌بینی نیست؛ چرا که سیستم با توجه به ورود داده‌های جدید، تصمیمات جدیدی نیز اتخاذ می‌نماید.

۲-۱. قرارداد الکترونیکی

در یک معنای عام، عقد یا قرارداد از دیدگاه حقوقی عبارت است از توافقی و همکاری دو یا چند اراده برای ایجاد آثار یا ماهیت حقوقی (شهیدی، ۱۳۸۲: ۴۱). اصطلاح قرارداد الکترونیکی نخستین بار در آیین‌نامه تجارت الکترونیکی اتحادیه اروپا عنوان شده، لکن سخنی از تعریف آن به میان نیامده است. اما برخی از حقوق‌دانان قرارداد الکترونیکی را چنین تعریف کرده‌اند: «قراردادی است که ایجاب و قبول با استفاده از شبکه ارتباطات بین‌المللی و به واسطه تبادل الکترونیکی داده‌ها، به قصد ایجاد تعهدات قراردادی منعقد می‌گردد» (مقامی‌نیا، ۱۳۹۱: ۸۶)، و یا به تعریفی دیگر «قراردادهایی که تمامی یا جزئی از آن بواسطه ارتباطات شبکه‌های رایانه منعقد شده باشد» (مقامی‌نیا، ۱۳۹۱: ۸۶). به بیانی

خلاصه می‌توان چنین گفت که، قرارداد الکترونیک عبارت است از توافق و همکاری دو یا چند اراده به منظور ایجاد آثار حقوقی از طریق الکترونیک (شهیدی، ۱۳۸۲: ۱۱). هرچند برخی ادعا کرده‌اند که در قانون تجارت الکترونیکی کشورمان، تعریفی از تجارت الکترونیکی ارائه نشده است (السان، ۱۳۸۵: ۳۴۱)، اما در بند «ف» ماده ۲ این قانون عقد از راه دور چنین تعریف شده است: «ایجاب و قبول راجع به کالاها و خدمات بین تأمین کننده و مصرف کننده با استفاده از وسائل ارتباط از راه دور». و در ادامه، وسائل از راه دور اینچنین معرفی شده: «عبارت از هر نوع وسیله‌ای است که بدون حضور فیزیکی همزمان تأمین کننده و مصرف کننده جهت فروش کالا و خدمات استفاده می‌شود».

با توجه به بیان این تعاریف در قانونی که جهت سامان دادن به تجارت الکترونیکی وضع شده است، روشن می‌شود که مراد از هر وسیله‌ای در بند «ف» ماده ۲ قانون مزبور، هر وسیله الکترونیکی است.

بنابراین و با عنایت به آنچه درباره قراردادهای الکترونیکی گفته شد، می‌توان گفت قراردادهای مبتنی بر هوش مصنوعی نوعی از قراردادهای الکترونیکی می‌باشند و رابطه آنها عموم و خصوص مطلق است؛ بگونه‌ای که قراردادهای الکترونیکی اعم می‌باشند. چرا که قراردادهای مبتنی بر هوش مصنوعی به واسطه و توسط هوش مصنوعی منعقد می‌گردند و همان‌طور که گفته شد هوش مصنوعی ماهیتی نرم‌افزاری و الکترونیکی دارد. بنابراین تأثیرات حقوقی آن نیز لازم است در ظرف قوانین الکترونیک مورد توجه قرار گیرد.

۳-۱. تعریف قرارداد هوش مصنوعی و تفاوت آن با قرارداد هوشمند

در یک تقسیم‌بندی کلی، معامله و قرارداد به چهار مرحله قابل تقسیم است: ۱- مذاکره ۲- انعقاد ۳- اجرا ۴- خاتمه.

زمانی که سخن از قراردادهای هوشمند در میان است، مراد قراردادهایی است که در مرحله اجرای آن دخالت انسانی در کار نیست و معامله به وسیله نرم‌افزار (خواه هوش مصنوعی یا نرم‌افزاری دیگر)، به صورت خودکار اجرا می‌گردد. برخی از تعاریف

نیز به روشنی بازتاب دهنده همین امر هستند از جمله: «قراردادهای هوشمند قراردادهایی هستند که خود اجرا و لازم الاجرا می‌باشند» (صادقی، ۱۳۹۸: ۱). برای مثال یک نرم‌افزار پس از منعقد شدن قرارداد رمزارز توسط عامل انسانی، در موعد مقرر به صورت خودکار وجه را از حساب مشتری خارج کرده و به حساب بایع منتقل می‌نماید و در ازای آن اعتبار رمزارز را از بایع به مشتری منتقل می‌کند.

اما آیا یک قرارداد می‌تواند در مرحله انعقاد هم خودکار بوده و بدون دخالت انسان و توسط هوش مصنوعی منعقد شود؟ پاسخ مثبت است و مراد از قراردادهای هوش مصنوعی نیز همین است. در واقع نقطه تمایز «قراردادهای هوش مصنوعی» با «قراردادهای هوشمند»، همین است که هوش مصنوعی و نرم‌افزار در کدام مرحله از مراحل عقد، ایفای نقش می‌نمایند. در همه قراردادهای هوشمند مرحله اجرا خودکار است و خوداجرا بودن فصل آن تلقی می‌شود. در حالی که قراردادهای هوش مصنوعی لزوماً خوداجرا نبوده و ممکن است مرحله اجرا توسط انسان صورت پذیرد، اما مرحله انعقاد توسط هوش مصنوعی انجام می‌پذیرد. همان‌طور که در این قراردادها مذاکرات پیش قراردادی هم می‌تواند توسط هوش مصنوعی یا انسان انجام گیرد.

در نتیجه الکترونیکی بودن، جنس تعریف (چرا که عامل منعقد کننده عقد ماهیتی الکترونیکی دارد) و انعقاد خودکار، فصل تعریف قراردادهای هوش مصنوعی می‌باشند. بنابراین قراردادهای هوش مصنوعی را می‌توان چنین تعریف نمود: «قراردادهایی الکترونیکی که انعقاد قرارداد توسط هوش مصنوعی و بدون دخالت انسان صورت می‌پذیرد».

قراردادهای مبتنی بر هوش مصنوعی در زمینه‌های فراوان و گوناگونی کاربرد دارند؛ از جمله قراردادهای رمزارزها که انتقال ملکیت و جابجایی عوضین توسط هوش مصنوعی و به صورت خودکار در زنجیره‌های بلوکی انجام شده و ثبت می‌گردد (رشوند بوکانی، ۱۳۹۸: ۲۷۴). یا معاملات بورسی که مطابق با آمارها بیش از ۷۵ درصد معاملات بورسی از پشتیبانی الگوهای محاسباتی و الگوریتم‌ها به‌رمندند. این معاملات در ایران در سال ۱۳۹۵ ممنوع شدند، ولی در سال ۱۳۹۸ مجدداً مجاز اعلام شدند (ذاکری‌نیا

و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۸۷). نمونه‌های دیگری از این قراردادهای، معاملات بیمه یا عرضه اولیه سکه (ICO) هستند و حتی می‌توان از قراردادهایی که ربات‌ها قادرند در تعامل با محیط خارجی و نه بستر الکترونیکی منعقد نمایند، نام برد. اتحادیه اروپا در سال ۲۰۱۲ م ربات هوشمند را چنین تعریف کرده است: «ربات‌هایی که قادر به اجرای وظایف از طریق درک و سنجش محیط اطراف و تعامل با منابع بیرونی و سازگاری رفتارها است». کمیته امور حقوقی اتحادیه اروپا نیز در مورد استقلال ربات‌ها به توانایی اتخاذ تصمیم‌ها و اجرای آنها در محیط خارجی و مستقل از کنترل بیرونی، اشاره می‌نماید (واثقی، ۱۳۹۹: ۳۱۰).

۴-۱. قراردادهای هوش مصنوعی در اسناد بین‌المللی و قوانین داخلی

اولین پرسشی که درباره این نوع از قراردادهای مطرح می‌شود این است که آیا این قراردادهای معتبر و لازم‌الاتباع هستند یا خیر؟ با مراجعه به قوانین موجود در می‌یابیم که همه قوانین بین‌المللی و داخلی بر صحت و به رسمیت شناختن این قراردادهای تأکید دارند. عهدنامه ۲۰۰۵ م سازمان ملل متحد درباره استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی در ماده ۱۲ مرقوم می‌دارد که صرف تشکیل قرارداد توسط سیستم «داده‌پیام خودکار»^۱ نمی‌تواند موجب انکار قرارداد گردد. این قاعده سازگاری بسیار زیادی هم با ماده ۹ کنوانسیون بیع بین‌الملل کالا (CISG) ۱۹۸۰ م دارد که متضمن این قاعده است که طرفین می‌توانند قواعد حاکم بر قرارداد خود را معین نمایند. قانون نمونه تجارت الکترونیکی آنسیترا ۱۹۹۶ م (MLEC)، که قانون تجارت الکترونیکی ما هم برخاسته از این قانون است، هرچند صراحتاً در خصوص اعتبار این قراردادهای موضوعی ندارد، اما با توجه به اینکه در ماده ۱۳ خود در بیان قاعده انتساب داده‌پیام به «اصل‌ساز»^۲، داده‌پیام تولید شده توسط سیستم خودکار را منتسب به اصل‌ساز می‌داند، می‌توان چنین برداشت

۱. بند الف ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی ۱۳۸۲: داده‌پیام (Data message): هر نمادی از واقعه، اطلاعات یا مفهوم است که با وسایل الکترونیکی، نوری یا فناوری‌های جدید اطلاعات تولید، ارسال، ذخیره یا پردازش می‌شود.

۲. بند ب ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی ۱۳۸۲: اصل‌ساز (Origination): منشأ اصلی داده‌پیام است که داده‌پیام به وسیله او یا از طرف او تولید یا ارسال می‌شود اما شامل شخصی که در خصوص داده‌پیام به عنوان واسطه عمل می‌کند، نخواهد شد.

کرد که به صورت ضمنی اعتبار این قراردادها را پذیرفته است. سایر قوانین از جمله دستورالعمل تجارت الکترونیکی اتحادیه اروپا^۱، قانون یوتا^۲ و یوسیتا^۳، هر کدام به اعتبار این دست از قراردادها اشاره داشته‌اند.

لازم به ذکر است بند «م» ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی مرقوم می‌دارد که شخص اعم است از شخص حقیقی و حقوقی و یا سیستم‌های رایانه‌ای تحت کنترل آنان. ظاهر این ماده تاسیس و ابداع شخصیتی جدید در عرض شخصیت حقیقی و حقوقی است که تعلق به سیستم‌های رایانه‌ای دارد که می‌تواند قابل تطبیق با هوش مصنوعی نیز باشد.

علیرغم این اشارات صریح و ضمنی قوانین بر معتبر بودن این قراردادها، اما هیچ سخنی از رابطه اصیل با این سیستم‌های خودکار به میان نیامده است و قوانین از این حیث کاملاً ساکت بوده‌اند. همین امر پژوهشگران را بر این داشت که جهت تبیین رابطه اصیل با سیستم‌های داده‌پایم خودکار، و با اتکا به مبانی فقهی و حقوقی، فرضیه‌ها و نظریاتی را مطرح نمایند؛ از جمله نظریه «نماینندگی هوشمند». نخستین بار یک متخصص رایانه به نام «الیور جی سلفریج»، اصطلاح نماینده الکترونیکی را در مورد سیستم‌هایی مستقل که بدون دخالت انسانی عمل کرده و نسبت به اعمال خود کنترل دارند، به کار برد. رفته رفته این اصطلاح برای چنین برنامه‌های رایانه‌ای رایج شد (رهبری و رضایی، ۱۳۹۰: ۱۶۰). شاید همین نامگذاری سبب شد که یکی از احتمالات در مورد رابطه هوش مصنوعی با اصیلی که از جانب آن قرارداد منعقد می‌نماید، نمایندگی حقوقی و نیابت شمرده شود (آهنگران و احمدی، ۱۳۹۷: ۱۰۶). فرضیه‌های دیگری که در تشریح رابطه اصیل و هوش مصنوعی بیان شده است عبارتند از: اجیر هوشمند، ابزار هوشمند و عبدهوشمند. در این میان فرضیه ابزار هوشمند بیشترین طرفدار را دارد و در مقابل مملوک هوشمند کمتر

^۱ The E-Commerce Directive and Formation of Contract .

^۲ Uniform Trust Act(UTA) .

^۳ Uniform Computer Information Transactions Act(UCITA) .

شناخته شده و مورد تحلیل حقوقی و فقهی قرار گرفته است. لذا در ادامه به تبیین نظریه مملوک هوشمند خواهیم پرداخت.

۲. فرضیه مملوک هوشمند

چنانکه گفته شد پرتفردارترین نظریه برای تبیین رابطه اصیل با هوش مصنوعی، نظریه ابزار هوشمند است. بر اساس این نظریه هوش مصنوعی به عنوان ابزاری در دست اصیل در نظر گرفته شده است و جایگاهی نظیر تلفن یا رایانه و مانند آن دارد. پیشرفت‌های شگرف در حوزه هوش مصنوعی و توسعه مداخلات هوش مصنوعی در مراحل مختلف قرارداد، لزوم بازنگری در این نظریه را ضروری کرده است. امروزه هوش مصنوعی از مرحله اجرای قرارداد عبور کرده و در مرحله انعقاد و تصمیم‌گیری برای تشکیل عقود پا گذاشته است. حتی به این حد نیز بسنده نکرده و مذاکرات اولیه معاملات را هم بدون اطلاع و دخالت اصیل انجام می‌دهد. در چنین شرایطی نظریه ابزار هوشمند با شبهات جدی روبرو خواهد بود. چگونه می‌توان هوش مصنوعی را ابزاری صرف دانست در حالی که اصیل از قراردادهایی که هوش مصنوعی انجام می‌دهد، اطلاعی ندارد؟ در جایی که هوش مصنوعی خود تحلیل می‌کند و سودآوری معامله‌ای را تشخیص می‌دهد و اقدام به انعقاد قرارداد می‌نماید، چگونه می‌توان نام ابزار بر روی آن گذاشت؟ در چنین قراردادهایی اگر همچنان اصیل را عاقد بدانیم و او را طرف قرارداد بشماریم، مشکل ابهام و عدم علم اصیل نسبت به مورد معامله را چگونه می‌توان حل کرد؟ به علاوه طبق نظریه ابزار هوشمند، قصد انشاء باید از سوی اصیل ایجاد شود، در حالی که در قراردادهای هوش مصنوعی در مورد وجود قصد انشاء برای اصیل تردید جدی وجود دارد.

۱-۲. ماهیت رابطه مولی با عبد مأذون در تجارت

عبد در لغت به معنای مملوک است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق: ۴۸/۲) و در مقابل حرّ و انسان آزاد مطرح شده است (واسطی، ۱۴۱۴ق: ۸۲/۵). انعقاد هیچ عقدی توسط عبد جایز نیست، حتی در اموال خودش مگر با اذن مالک عبد، و به عبدی که از جانب مالک خود اذن خرید و فروش دارد، عبد مأذون در تجارت می‌گویند (نجفی جواهری، ۱۳۶۲: ۲۵/

۶۹). اصطلاح عبد مأذون از دیرباز در کتاب‌های فقهی شیعه دیده می‌شود. شاید علت توجه فقهاء به آن، وجود این تعبیر در احادیث اهل بیت (ع) باشد (بروجردی، ۱۳۸۶: ۲۳/ ۶۲۵ و ۸۸۴). تصرفات عبد در اموال مولی با توجه به اذنی که دارد، به نحو نیابت و نمایندگی است؛ اما در اینکه به لحاظ فقهی رابطه میان عبد مأذون با مولای خود چیست، آرائی از ناحیه فقیهان شیعه بیان شده است که اهم آن در دو نظریه خلاصه می‌شود:

الف) رابطه وکالت: برخی فقیهان اذن را در حقیقت به معنی رخصت و رفع مانع از کاری دانسته‌اند، سپس به عنوان بیان یکی از مصادیق اذن چنین افزوده‌اند: مثل اینکه مولی به عبد خود اجازه خوردن و آشامیدن از اموالش را دهد یا اینکه به او اذن سکونت در خانه را بدهد. اما وکالت عبارت است از انجام عمل به نیابت از موکل و از طرف او، مانند اینکه مولی به عبد اذن در خرید و فروش و قرارداد در اموال خود را دهد، چنین اذنی در حقیقت وکالت است و در این صورت عبد، وکیل مولای خود در تجارت خواهد بود. برخلاف زمانی که مولی به عبد خود اذن دهد جهت تجارت در اموال خود عبد، که در چنین صورتی رابطه وکالت برقرار نخواهد بود (بهبهانی، ۱۴۱۷: ۴۶۴).

در نقد این دیدگاه باید گفت چنانکه می‌دانیم وکالت رابطه‌ای دو سویه است و نیازمند قبول وکیل می‌باشد. اما در نیابت عبد از مالک خود، قبول قهری است؛ چرا که با توجه به مملوک بودن عبد، عدم قبول از جانب عبد متصور نیست.

ب) شبه وکالت: برخی از فقهاء عبد مأذون در تجارت را شبیه وکیل دانسته‌اند و با عباراتی نظیر «کالوکیل» یا «وکیل فی المعنی» یا «بمنزله وکیل» یاد کرده‌اند (حسینی عاملی، ۱۴۱۹: ۱۶/ ۱۶۵؛ بهبهانی، ۱۴۱۷: ۴۶۴؛ کرکی عاملی، ۱۴۱۴: ۸/ ۱۰۵).

از دقت در بیان این فقیهان می‌توان فهمید که مراد ایشان از شبه وکالت این است که هرچند عبد مأذون را نمی‌توان وکیل دانست، اما به لحاظ ویژگی‌ها و آثار، شباهت کاملی با وکالت دارد؛ یعنی همچون وکیل، از ویژگی نمایندگی و استنابت برخوردار است و اعمالی که در محدوده اذن انجام می‌دهد، به منزله عمل اصیل به شمار می‌آید و از این جهت برای اصیل الزام آور است.

با توجه به مراتب فوق می‌توان نتیجه گرفت که به سبب اذن مولی، اعمال تجاری عبد منتسب به مولاست؛ زیرا عبد مملوک اوست و از خود اراده و اختیاری ندارد و در حوزه اختیاراتی که مولی به او داده به تمثیت امور تجاری مولی می‌پردازد. نکته دیگر اینکه «شبه و کالت» نمی‌تواند تعبیر درستی برای بیان ماهیت اذن باشد و فقها نیز مرادشان از این تعبیر، ظاهراً تنها بیان آثار، احکام و صفات اذن بوده است، نه بیان ماهیت آن. صحیح این است که اذن یک نهاد حقوقی مستقل است که حسب اختلاف آراء فقیهان و حقوق‌دانان، یا در قالب عمل حقوقی یک طرفه (ایقاع) تعریف می‌شود و یا یک واقعه حقوقی غیر انشائی (رک: جوانمرد و کاویار، ۱۳۹۹: ۵).

۲-۲. استدلال بر مملوک هوشمند بودن هوش مصنوعی

میان عبد مأذون در تجارت و قراردادهای هوش مصنوعی شباهتهایی وجود دارد که نظریه مملوک هوشمند را تقویت می‌کند. نخست اینکه همان طور که عبد مالیت داشته و مال و مملوک مالک خود می‌باشد، هوش مصنوعی نیز به عنوان یک نرم افزار دارای مالیت بوده و مال و مملوک مالک خود است.

از طرف دیگر عبد از پیش خود هیچگونه اختیاری ندارد، همه تصرفات و قراردادهای او منوط به اذن مولی و در محدوده اختیاراتی است که به او داده شده؛ چنانکه در روایت زراره از امام باقر و امام صادق (علیهما السلام) است: «المملوک لا يجوز طلاقه و لا نکاحه إلا بإذن سيده. قلت: فإن كان السيد زوجة، يبد من الطلاق؟ قال: يبد السيد - ضرب الله مثلا عبداً مملوكاً لا يقدر على شيء - فشيء: الطلاق» (قمی، ۱۴۱۳: ۳ / ۵۴۱). (عبد، طلاق و نکاحش جایز نیست مگر به اذن صاحبش. گفتیم: اگر مولی زوجه‌ای برای عبد اختیار کند، طلاق آن به دست کیست؟ فرمود: به دست مولی؛ زیرا خداوند عبد را با وصف «مملوکی که قادر بر چیزی نیست» وصف کرده است و عدم قدرت بر چیز؛ یعنی عدم قدرت بر طلاق).

در قراردادهای هوش مصنوعی نیز وضع به همین شکل است؛ یعنی اصیل با اراده و اختیار خود بخشی از تصمیم‌گیری‌های تجاری خود را به هوش مصنوعی واگذار می‌کند.

شباهت دیگر نیز با دقت در روایت پیش گفته آشکار می‌شود. در حدیث مذکور، مراد از عدم قدرت بر طلاق و نکاح، عدم قدرت بر مسببات؛ یعنی حقیقت طلاق و نکاح می‌باشد، نه اسباب که همان انشائات است. بلکه قدرت عبد بر ایجاد اسباب در صورت اذن مولی متصور است. این همان تفاوت بین عبد و حر در عقود و معاملات است. انسان حرّ قادر بر ایجاد مسببات است، حال چه به صورت مستقل - مثل زمانی که نسبت به اموال خودش معامله می‌کند - و چه غیر مستقل - مثل زمانی که وکالتاً یا فضولتاً در اموال وی معامله می‌شود و او اجازه می‌دهد - که در حالت غیر مستقل، این نقص به واسطه اجازه او مرتفع می‌گردد. در حالی که این شأن نسبت به عبد در روایت مذکور نفی شده است و عبد قدرت بر ایجاد مسببات را چه مستقل و چه غیر مستقل ندارد. اما این به معنای نفی قدرت عبد نسبت به ایجاد اسباب نیست؛ بلکه در ایجاد اسباب به صورت مستقل ناتوان است. بنابراین در صورت وجود اذن یا اجازه مولی، ایجاد اسباب از جانب وی نافذ است. پس در نتیجه آنچه از تحت عمومات صحت عقود خارج می‌شود، فقط عقد عبدی است که فاقد اذن و اجازه مولی می‌باشد (ایروانی، ۱۴۰۶: ۱/۱۱۵). لذا روشن می‌گردد آنچه که اختصاص به انسان غیر عبد دارد توان او نسبت به ایجاد عقد است و ایجاد اسباب اختصاص به حریت ندارد (اصفهانی، ۱۴۱۸: ۴/۸۹). از این رو عبد می‌تواند با اذن مولی از جانب وی به معامله اقدام نماید.

حال می‌توان گفت ماهیت عملکرد هوش مصنوعی در قراردادهای نیز همین گونه است. به این معنا که هوش مصنوعی اسباب را ایجاد می‌نماید، هر چند ایجاد مسبب حقیقتاً توسط مالک صورت می‌گیرد. وقتی پذیرفتیم جایگاه عبد مأذون تنها ایجاد اسباب عقد است، نه ایجاد خود عقد (مسبب)، این نقش را می‌توان برای هوش مصنوعی نیز پذیرفت.

قائلین به این نظریه بر این باورند که آنچه هوش مصنوعی در انعقاد معاملات انجام می‌دهد بسیار شبیه عملکرد عبد است. زیرا همانطور که مولی، عبد آگاه و خبره در امور تجارت را به بهائی بیشتر می‌خرد و عبد خبره نیز گاه به سفرهای تجاری رفته و اقدام به معاملات می‌نموده است، هوش مصنوعی نیز موجودی مملوک محسوب می‌شود

که از خبرگی قابل قبولی در انعقاد قراردادهای تجاری برخوردار است. حال آنکه هیچ کس ادعا نکرده که عبد مآذون به مثابه آلت و ابزار در معامله است و عاقد در واقع خود مولی است. هوش مصنوعی نیز چنین است؛ یعنی مالی است در خدمت مالک خود که از جانب اصیل معامله می‌کند و عاقد (ایجاد کننده سبب عقد) حقیقتاً خود هوش مصنوعی است، اما ایجاد کننده خود عقد (مسبب) اراده و اختیار اصیل و مولی است. بنابراین می‌توان هوش مصنوعی را عبد و مالی در اختیار مالک آن دانست؛ لیکن عبدی نوین و هوشمند.

۲-۳. اهلیت مملوک هوشمند

عبد در گذشته فاقد شخصیت، یا دارای شخصیت ناقص بوده است (صفائی، ۱۳۹۸: ۱۰) و این به دلیل نداشتن اهلیت تمتع و استیفاء عبد بوده است. اما این عدم شخصیت و اهلیت استیفاء به این معنا نبوده که عبد قادر به انعقاد قرارداد نباشد؛ بلکه قراردادهای عبد در صورت اذن مولی صحیح قلمداد می‌شوند و همان طور که گفته شد به چنین عبدهایی عبد مآذون یا عبد مآذون در تجارت گفته می‌شود (هاشمی شاهرودی و دیگران، ۱۴۲۶: ۵۰۱/۲). در نتیجه سخن از اهلیت استیفاء عبد نیست؛ چرا که اساساً اهلیت استیفاء مربوط به توانایی اجرای حقوق خود فرد است. در حالی که عبد در مال خودش تصرف نمی‌کند، بلکه با اذن مولی در مال سید خود تصرف می‌نماید. اما با این همه، وجود یک اهلیت عام به معنای برخورداری از شرایط انعقاد عقد از جمله عقل، بلوغ و رشد برای عبد ضروری است. بنابراین شایسته است وضعیت عقل، بلوغ و رشد را در قبال عبد هوشمند مورد بررسی قرار دهیم.

الف) عقل: یکی از شرایطی که مطابق قانون و شرع از شرایط اهلیت متعاقدين برشمرده شده، عقل است (اصفهانى، ۱۴۲۲: ۳۳۶). فقها و حقوق دانان اما به بداهت معنای عقل اکتفا نموده و بیان داشته‌اند که متعاقد نباید مجنون باشد. اما مراد از عقل چیست و آن چه عقلی است که شرط برای صحت قرارداد می‌باشد.

برای عقل پنج معنا ذکر شده است که به ترتیب زیر می‌باشند:

اول: قوه ادراک خیر و شر و تمیز بین آنها و تمکن از شناخت اسباب امور و تشخیص اینکه کدام اسباب به آن امور منجر می شوند و کدام نمی شوند. این معنا از عقل ملاک تکلیف و ثواب و عقاب است.

دوم: ملکه و حالتی در نفس که دعوت به اختیار خیرات می کند و از شرور و پلیدی باز می دارد.

سوم: قوه ای که مردم از آن در نظام معاش خویش استفاده می نمایند. پس اگر مطابق با قانون و شرع بود به آن عقل معاش می گویند و ممدوح است. اما اگر اینچنین نبود و در امور باطل و فریب به کار بسته شود، در این صورت در لسان شرع به آن شیطنیت یا نکراء می گویند.

چهارم: همان عقل هیولائی است که در واقع استعداد نفس برای دریافت نظریات و نزدیکی و دوری از آنهاست.

پنجم: عقلی که مراد حکماست و آن جوهر قدیم است که هیچ تعلقی به ماده ندارد؛ چه ذاتاً و چه فعلاً (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۰/۸).

معانی چهارم و پنجم از عقل معانی فلسفی هستند که بی شک مورد لحاظ قانون گذار و شارع نبوده اند. به نظر نمی رسد که معانی اول و دوم از عقل نیز مراد شارع و قانون گذار از شرط عقل برای متعاقدين باشند. چه آنکه هر انسانی ولو اینکه انسان شایسته ای نباشد نیز می تواند معامله نماید. در نتیجه شاید بتوان گفت که منظور از عقل معنای عرفی آن می باشد که آن نیز همان معنای سوم و عقل معاش می باشد. منظور از عقل، آن عقل الهی نیست که با خدا پرستش می شود و انسان را به بهشت رهنمون می سازد. بلکه مراد معنای تنزل یافته تری از آن است و همان قوه ای است که انسان با آن امور زندگی و سود و زیان خویش را پیش می برد؛ چه الهی و متعالی باشند و چه حیوانی و پست (حمیدی، ۱۳۹۹: ۱۷۲).

باید توجه داشت که بحث از قوانین و تشریع، بر مبنای ایجاد نظم عمومی است و عقل در چنین فضایی تشریع شده و شرطی از شروط عاقل لحاظ شده است.

هرچند هوش مصنوعی به کلی فاقد عقل است و نمی‌توان هیچ یک از معانی عقل را برای آن توجیه و تصویر کرد، اما در حوزه معاملات هوش مصنوعی می‌توان قوه‌ای شبیه عقل معاش انسانی را - حتی با درجاتی بسیار بالاتر - مشاهده کرد و این نه تنها به نظم عمومی آسیب نمی‌زند، بلکه بسیار با آن سازگار است. در نتیجه می‌توان ادعا نمود هوش مصنوعی، نوعی از عقل معاش قوی را داراست و با این ادعا که غرض قانونگذار و شارع از اشتراط عقل، حفظ همین نظام معاش بوده است، می‌توان با لحاظ عقلی مصنوعی برای هوش مصنوعی این شرط عاقد را برای آن تصحیح نمود.

ب) بلوغ: دیگر شرطی که برای اهلیت و از جمله شرائط متعاقدين عنوان شده، بلوغ است. غیر بالغ نه تنها نمی‌تواند از جانب خودش معامله کند، بلکه به عنوان وکیل و مأذون نیز نمی‌تواند برای دیگری قراردادی را منعقد نماید (اصفهانی، ۱۴۲۲: ۳۳۵). طبیعی است که عنوان بلوغ برای هوش مصنوعی منتفی است، اما طرفداران نظریه مملوک هوشمند برای گریز از این اشکال توجیهاتی را به شرح زیر بیان کرده‌اند:

برخی برای تصحیح این شرط در هوش مصنوعی به عدم اعتبار بلوغ به طور کلی به عنوان شرطی از شروط متعاقدين پرداخته‌اند. به اعتقاد اینان آنچه برای انجام معامله کافی است، عقل و رشد است و همین مقدار است که موجب شکل‌گیری معاملات حکیمانه در جامعه می‌گردد. اما آنچه که به عنوان بلوغ ذکر شده از باب غلبه است. چرا که اکثر عاقل‌های رشید بالغ نیز هستند و اکثر غیر بالغ‌ها دارای عقل و رشد کافی نیستند. برخی از فقهای معاصر نیز با توجه به آیات پنج و شش سوره مبارکه نساء که بر اساس آن خداوند از در اختیار قرار دادن اموال به ایتام سفیه و غیر رشید نهی فرموده است، حکم به امکان احراز رشد صغیر می‌دهند و متعاقب آن نتیجه می‌گیرند که صغیر ممیز توانایی تصرف در اموال خود را دارد (حمیدی، ۱۳۹۹: ۱۷۶).

ظاهراً نخستین کسی که در مورد عدم اشتراط بلوغ در عقد به آیه شریفه مذکور استدلال کرده، ابوحنیفه بوده است. به اعتقاد او، از آنجا که در آیه شریفه فرموده قبل از بلوغ، اموال صغیر را برای اختیار به او دهید، پس معاملات صغیر صحیح است (کوه-کمری، ۱۴۰۹: ۲۲۱). گذشته از همه اینها و با وجود همه مناقشاتی که در روایات و ادله

دال بر منع بیع صبی وارد شده، اشتراط بلوغ در عقد امری اجماعی است (انصاری، ۱۴۱۱: ۴۳۷/۱).

دلیل دیگری که برای دفع اشکال بلوغ می‌توان بیان کرد این است که تقابل بین بلوغ و عدم بلوغ از نوع تقابل ملکه و عدم ملکه است. بحث از احراز بلوغ یا عدم آن در هوش مصنوعی بحثی از اساس لغو و اشتباه است؛ زیرا هوش مصنوعی اساساً شأن بالغ بودن را ندارد که حال اطلاق بالغ بودن بر آن صحیح باشد یا نباشد. لذا وقتی شارع یا قانونگذار قید بلوغ را برای صحت معاملات وضع می‌نمایند، این قید به قرینه عقلیه منصرف به بلوغ انسان است و نه هیچ چیز دیگری. از طرف دیگر اشتراط بلوغ برای صحت عقد که به قرینه عقلیه منصرف به انسان است، دال بر انحصار جواز بیع و معامله برای انسان نیست؛ زیرا «اثبات شیء نفی ما عدا» نمی‌کند و در غیر از انسان اصل صحت و اباحه قرارداد جاری می‌گردد. پس زمانی که شارع می‌فرماید که غلام و صبی امرش در خرید و فروش جایز نیست (عاملی، ۱۴۰۹: ۱۸/۴۱۱) یا می‌فرماید: قلم از طفل رفع شده تا زمانی که بالغ شود (طوسی، ۱۴۰۷: ۲/۴۱)، هیچ یک از این خطابات - علاوه بر مناقشاتی که در آنها شده است - متوجه موجودی نرم‌افزاری همچون هوش مصنوعی نمی‌باشد.

استدلال دیگری که در دفع اشکال قابل طرح است، استناد به کلام برخی فقهای بزرگ است که معتقدند اگر صغیر ممیز با اذن ولی در جایگاه ولی بنشیند و اقدام به عقد قرارداد نماید، این معامله صحیح است: «نعم تثبت الإباحه فی معامله الممیزین إذا جلسوا فی مقام أولیاء لهم أو تظاهروا علی رؤوس الأشهاد حتی یظنّ أنّ ذلک عن إذن من الأولیاء» (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق: ۱/۲۵۶). در چنین قراردادی صغیر ممیز قائم مقام ولی خود است و به جای او و با آگاهی و اذن ولی عقد را منعقد می‌کند. یعنی تمیز صغیر به همراه اطلاع و اذن ولی نسبت به تصرفات صغیر، می‌تواند جایگزین شرط بلوغ شود. اتفاقی که در قراردادهای هوش مصنوعی نیز عیناً رخ می‌دهد؛ یعنی هوش مصنوعی به استناد اذن اصیل جانشین او در انعقاد قرارداد می‌شود.

البته اصیلی که هوش مصنوعی به طرفیت آن معامله می‌نماید به واسطه داشتن این ملکه می‌بایست همچون سایر شرایط اهلیت، بالغ باشد.

ج) رشد: آخرین شرطی که برای اهلیت شمرده شده، رشد است. ماده ۱۲۰۸ قانون مدنی در این خصوص چنین مرقوم می‌دارد: «غیر رشید کسی است که تصرفات او در اموال و حقوقی مالی خود عقلانی نباشد». پس رشد به این معنی است که تصرفات شخص در اموالش عقلانی و عاقلانه باشد. به عبارت دیگر شخص به گونه‌ای در اموالش تصرفات مالی نماید که از دیدگاه سایر عقلا اعمال وی غیر عاقلانه قلمداد نگردد. در مقابل رشد، سفه قرار دارد. به کسی که اینچنین عمل می‌نماید رشید گفته می‌شود و در مقابل آن سفیه قرار دارد (صفایی، ۱۴۰۲: ۱۳۳). سفیه فردی است که هرچند از عقل برخوردار است اما اموال خود را در جایی مصرف می‌کند که غرض درست و عقلانی بر آن نیست و آن را تلف می‌کند، یا در معامله فریب می‌خورد و روش او در تحصیل و حفظ مالش بر خلاف عرف عقلاست (گلپایگانی، ۱۴۰۹: ۲۵/۳).

همان‌طور که از تعاریف مذکور بر می‌آید، رشد عبارت است از کمال عقل در مسائل اقتصادی (حمیدی، ۱۴۰۰: ۱۸۲) که قانونگذار برای رعایت نظم اقتصادی جامعه آن را شرط کرده است؛ چه آنکه سفیه با آزاد بودن در اعمال تجاری با معاملات غیر حکیمانه، به خود و نظم منطقی معاملات جامعه ضرر وارد می‌کند. در نتیجه شارع و قانونگذار بر این شده تا با اشتراط رشد در معاملات، ایشان را مورد حمایت قرار دهد (صفایی، ۱۳۹۸: ۲۸۱). حال سؤال این است که در مورد نرم‌افزاری که از انسانی رشید در معاملات آزموده‌تر است و به مراتب قراردادهای سودآورتری را برای اصیل منعقد می‌کند، فاقد شرط رشد بوده و به این دلیل باید معاملاتش محدود گردد؟ عقلانی بودن و به مصلحت بودن قراردادهای هوش مصنوعی خصوصاً از نوع خبره و یادگیر، به حدی است که یک انسان رشید خود اقدام به بکارگیری این سامانه‌ها در انعقاد قرارداد می‌نماید.

از طرف دیگر همان‌طور که در بحث بلوغ گفته شد، هوش مصنوعی اساساً شأن و ملکه رشد را دارا نیست، لذا مورد خطابات اشتراط رشد قرار نمی‌گیرد. هرچند

نظر به مناط اشتراط رشد می‌توان ادعا نمود که چیزی همچون رشد در هوش مصنوعی البته از انواع هوشمندتر به درستی موجود است.

در نتیجه با توجه به توجیهاتی که در مورد ارکان اهلیت عام برای هوش مصنوعی در انعقاد قرارداد ذکر نمودیم، می‌توان ادعا نمود هوش مصنوعی به عنوان نائب از اصیل، اهلیت انعقاد قرارداد را دارا است.

۴-۲. قصد مملوک هوشمند

برخی از حقوق‌دانان تصور قصد را تابعی از وجود اراده و حالات نفسانی مختص به انسان دانسته‌اند و برای موجودی مادی و نرم‌افزاری ناممکن قلمداد کرده‌اند (حیب-زاده، ۱۳۹۲: ۶۶). برخی نیز سعی نموده‌اند با پذیرش قصد و اراده به عنوان امری درونی و نفسانی، نوعی از اراده را برای هوش مصنوعی با مقایسه اراده انسانی توجیه نمایند (حمیدی، ۱۳۹۹: ۱۱۵). اما همانطور که پیشتر نیز گفته شد در بررسی هر پدیده‌ای می‌بایست مقتضیات آن پدیده را در نظر گرفت و مطابق با آن اقدام به تحلیل‌های فقهی و حقوقی نمود.

مراد از قصد انشاء عقد، قصد ایجاد عقد و آثار آن است حقیقتاً، و نه از روی خطا یا سهو یا امثال آن؛ زیرا عناوین ایقاعات و معاملات امور قصدیه هستند و در تحقق تابع آن می‌باشند (موسوی خمینی، ۱۴۱۸: ۱/۳۶۷).

به نظر می‌رسد قصد و اراده مورد نیاز در انعقاد عقود، باید دارای دو جهت باشد که هر دو در قراردادهای هوش مصنوعی نیز یافت می‌شود. نخست اینکه قصد قراردادی همان اراده جدی عاقد است؛ به این معنا که عاقد نسبت به مضمون لفظ یا تعاطی خود جدی باشد و مرادش واقعا ایجاد اثر عقد مورد نظر باشد. هوش مصنوعی کاملاً از چنین قصدی برخوردار است؛ زیرا پس از راه اندازی و شروع به کار، هوش مصنوعی در هر عقدی که بنای انعقاد آن را دارد جدی است. لذا مخاطب هوش مصنوعی نیز در قرارداد، کوچک‌ترین احتمال خطا یا احتمالی غیر از بنای یک معامله و قرارداد جدی را نمی‌دهد. به عبارت دیگر زمانی که هوش مصنوعی برای عقد بیع طراحی می‌گردد از آن پس اقداماتش حقیقتاً در جهت ایجاد عقد بیع است؛ نه اجاره یا چیز دیگر.

جهت دیگر اینکه قصد باید منتسب و برآمده از کسی باشد که شأن قصد را داراست. در معاملات هوش مصنوعی این جهت نیز موجود است و آن ناشی از قصد اصیل برای معاملات است. قصد اصیل در ذهن و باطن وی موجود است و با راه اندازی سامانه هوشمند و اقدامات هوش مصنوعی اظهار می گردد.

پس هر عقدی که هوش مصنوعی منعقد می کند، از آنجایی که اساساً سامانه برای عقد طراحی شده و نه چیز دیگر، دارای جهت نخست از قصد می باشد و آن قصد جدی برای ایجاد عقد است. و از آنجایی که در پس به کارگیری این سامانه یک اصیل وجود دارد که با راه اندازی و به کارگیری سامانه، قصد باطنی خود را اعلام کرده است، این عقود از جهت دوم قصد نیز برخوردارند. در نتیجه قراردادهای مبتنی بر هوش مصنوعی با مبنای عبد هوشمند خالی از قصد نبوده و از این شرط برخوردار می باشند.

۵-۲. رضایت مملوک هوشمند

یکی دیگر از شرایطی که فقها ذیل عنوان شرایط متعاقدين مطرح نموده اند، اختیار به معنای قصد وقوع عقد با رضایت و طیب نفس است که در مقابل اکراه قرار می گیرد. و آیه شریفه «لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ» (النساء: ۲۹) و روایت «لَا يَحِلُّ مَالُ امْرِءٍ مُسْلِمٍ إِلَّا عَنْ طِيبِ نَفْسِهِ» به آن دلالت دارند (انصاری، ۱۴۳۸: ۳/۳۰۷). نظر به مراحل شکل گیری اراده و وجود افتراق میان قصد و رضا، روشن می شود که قصد از ارکان تشکیل دهنده عقد، و رضایت شرط صحت آن است (خوهرسندیان و ذاکری نیا، ۱۳۸۸: ۷۳)، از این رو بر خلاف فقدان قصد که موجب بطلان معامله می شود، عدم رضایت و اکراه موجب بطلان معامله نمی گردد، بلکه عامل عدم نفوذ آن است و چنانچه این رضایت بعداً به عقد ملحق گردد معامله صحیح خواهد بود (صفائی، ۱۴۰۲: ۲/۷۴). اما با دقت بیشتر در مسئله و به عبارت دقیق تر باید گفت که آنچه شرط در متعاقدين است عدم اکراه است، و نه اختیار (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق: ۲/۷۶).

در قراردادها آنچه به عنوان رضایت یا عدم اکراه مورد نیاز است، مربوط به مالک می باشد؛ نه عاقد. بنابراین در معاملاتی که عقد توسط وکیل یا نماینده یا مأذون و

نظیر آن انجام می‌گردد، رضایتی که به عنوان شرط صحت لحاظ می‌شود، رضایت مالک اصلی؛ یعنی موکل یا آذن و... می‌باشد. مطابق نظریه مملوک هوشمند، اگرچه عاقد هوش مصنوعی است، اما رضایت در معامله و وصف مورد رضا بودن معامله با رضایت اصیل حاصل می‌گردد. چنانکه در معاملات عبد مأذون در تجارت نیز رضایتی که شرط صحت معاملات عبد می‌باشد، متعلق به مولی است و اوست که باید نسبت به معاملات عبد راضی باشد.

نتیجه گیری

با توجه به مطالب بیان شده نتایج ذیل حاصل می‌شود:

۱. پیشرفت در فناوری هوش مصنوعی در انجام معاملات، این پدیده را از یک ابزار صرف در دست اصیل، به عنصری تعیین کننده و تصمیم گیرنده در مراحل مختلف مذاکره، انعقاد و اجرای قرارداد تبدیل کرده است.
۲. با توجه به نقشی که امروزه هوش مصنوعی در تشکیل قراردادها دارد نظریه ابزار هوشمند نمی‌تواند به خوبی بیانگر ماهیت رابطه میان اصیل و هوش مصنوعی باشد.
۳. شباهت‌های قابل توجه میان معاملات عبد مأذون در تجارت با قراردادهای هوش مصنوعی، مانند مملوک بودن، وجود اذن مالک، استقلال در انعقاد قرارداد (عاقد بودن) فرضیه مملوک هوشمند را تقویت می‌نماید.
۴. با توجه به ماده ۵ سند ملی هوش مصنوعی مصوب ۱۴۰۳/۰۳/۲۹ شورای انقلاب فرهنگی که یکی از زیرساخت‌های حکمرانی درباره هوش مصنوعی را از قبیل «تعیین مسئولیت پذیری فردی و اجتماعی هوش مصنوعی خودمختار» دانسته، سزاوار است که قانونگذار با توجه به پیشینه عبد مأذون در تجارت در فقه و حقوق اسلامی، به تدوین لوایح مورد نظر پردازد و از نگاه ابزار صرف به هوش مصنوعی فراتر ننگرد.

منابع

- آهنگران، محمدرسول و احمدی، امیر (۱۳۹۸)، **قراردادهای الکترونیکی (انعقاد تا انحلال)**، ج ۱، تهران: انتشارات مجد.

- اصفهانی، سید ابوالحسن (۱۴۲۲ ق)، **وسيله النجاه (مع حواشی الإمام الخمينی)**، ج ۱، قم: مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.
- اصفهانی، محمدحسین (۱۴۱۸ ق)، **حاشیه کتاب المکاسب**، ج ۴، ۱، قم: أنوار الهدی.
- السان، مصطفی (۱۳۸۵)، **ایجاب و قبول معاملات الکترونیکی**، مجله تحقیقات حقوقی، ۴۳، ۳۳۷-۴۰۵.
- انصاری، مرتضی (۱۴۳۸ ق)، **کتاب المکاسب**، ج ۳، ۲۵، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- انصاری، مرتضی (۱۴۱۱ ق)، **کتاب المکاسب**، ج ۱، ۱، قم: منشورات دار الذخائر.
- ایروانی نجفی، علی بن عبدالحسین (۱۴۰۶ ق)، **حاشیه المکاسب**، ج ۱، ۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بروجردي، سید حسین (۱۳۸۶)، **جامع احادیث الشیعه**، ج ۲۳، ۱، تهران: انتشارات فرهنگ سبز.
- بهبهانی، محمد باقر (۱۴۱۷ ق)، **حاشیه مجمع الفائدة و البرهان**، ج ۱، قم: مؤسسه العلامة المجدد الوحيد البهبهانی.
- ترابی، محمدامین و رحمانی، فائزه و قبادی لموکی، تحفه و حاجی بابایی، حسین و فانی، مجید (۱۴۰۰)، **پیش بینی و کنترل هوشمند چراغ های راهنمایی با استفاده از الگوریتم هوش مصنوعی خود کار یادگیر**، فصلنامه مطالعات مدیریت ترافیک، ۶۱، ۳۶-۱.
- جرون، اورلین (۱۴۰۰)، **یادگیری ماشین علمی با keras, Scit-Learn و TensorFlow**: مفاهیم، ابزارها و تکنیک هایی برای ساخت سیستم های هوشمند (یادگیری ماشین با پیتون)، ج ۱، بابل: فناوری نوین.
- حسینی عاملی، سید جواد (۱۴۱۹ ق)، **مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه**، ج ۶، ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- حبیبزاده، طاهر (۱۳۹۳)، **وضعیت حقوقی نماینده الکترونیکی در انعقاد قراردادهای الکترونیکی (مطالعه تطبیقی)**، فصلنامه پژوهش حقوق خصوصی، سال دوم، ۵، ۶۴-۸۰.
- حمیدی، محمد مهدی (۱۳۹۹)، **بررسی حقوقی تشکیل قرارداد توسط سامانه های هوشمند**، رساله دکتری حقوق خصوصی دانشکده حقوق دانشگاه قم.
- خورسندیان، محمدعلی و ذاکری نیا، حانیه (۱۳۸۸)، **واکاوی اراده، قصد و رضا در فقه اسلامی و حقوق ایران**، مطالعات فقه و حقوق اسلامی (۱)، ۷۳-۹۹.
- ذاکری نیا، حانیه و غلامپور، زهرا و باقری، محمود (۱۴۰۲)، **درآمدی بر ابعاد حقوقی معاملات الگوریتمی بازار بورس و اوراق بهادار**، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۵۳، ۱۸۵-۲۰۴.

- راسل، استوارت و نورینگ، پتر (۱۳۹۱)، **هوش مصنوعی (راهبردی نوین)**، ج ۱، تهران: نیاز دانش.

- رشوند بوکانی، مهدی و ناصر، مهدی (۱۳۹۸)، **قصد متعاملین در قراردادهای هوشمند: شرایط، اعتبار و شیوه احراز آن**، پژوهش‌نامه حقوق اسلامی، سال بیستم، ۱ (پیاپی ۴۹)، ۲۷۱-۳۰۰.

- رهبری، ابراهیم و رضائی، علی (۱۳۹۰)، **نقش نمایندگان الکترونیکی در تشکیل قرارداد، فصلنامه حقوق، دوره چهل و یک، ۴، ۱۵۹-۱۷۸.**

- شهیدی، مهدی (۱۳۸۲)، **تشکیل قراردادهای و تعهدات**، ج ۳، تهران: انتشارات مجد.

- صادقی، محسن و ناصر، مهدی (۱۳۹۸)، **فناوری قراردادهای هوشمند، ابزاری در توسعه تجارت الکترونیکی: بایسته‌ها و سیاستگذاری‌ها**، فصلنامه رشد فناوری، سال شانزدهم، ۶۱، ۱-۱۱.

- صفائی، سیدحسین (۱۴۰۲)، **دوره مقدماتی حقوق مدنی: قواعد عمومی قراردادهای**، ج ۳۹، تهران: نشر میزان.

- صفایی، سیدحسین و قاسم‌زاده، سیدمرتضی (۱۳۹۸)، **حقوق مدنی اشخاص و محجورین**، ج ۶، تهران: سمت.

- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق)، **الخلافا**، ج ۲، ج ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- عاملی، حرّ، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، **وسائل الشیعة**، ج ۱۸، ج ۱، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.

- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۱۰ق)، **کتاب العین**، ج ۲، ج ۱، قم: نشر هجرت.

- قمی، صدوق، محمد بن علی بن بابویه (۱۴۱۳ق)، **من لایحضره الفقیه**، ج ۳، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- کاشف‌الغطاء، جعفر (۱۴۲۲ق)، **کشف‌الغطاء عن مبهمات الشریعه الغراء**، ج ۱، ج ۱، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

- کرکی عاملی (محقق ثانی)، علی (۱۴۱۴ق)، **جامع المقاصد فی شرح القواعد**، ج ۸، ج ۲، قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).

- کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، **الکافی**، ج ۸، ج ۴، تهران: دار الکتب الإسلامیه.

- کوپین، بن (۱۳۹۱)، **هوش مصنوعی**، ج ۴، تهران: معارف دینی.

- کوه‌کمری، سید محمد بن علی (۱۴۰۹ق)، **کتاب البیع**، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- گلپایگانی، سیدمحمد رضا (۱۴۰۹ق)، **مجمع المسائل**، ج ۳، ج ۲، قم: دار القرآن الکریم.

- مقامی نیا، محمد (۱۳۹۱)، *نحوه انعقاد قراردادهای الکترونیکی و ویژگی های آن*، مجله دانش حقوق مدنی، ۱، ۸۵-۹۸.

- موسوی خمینی، سیدروح الله (۱۴۱۸ ق)، *کتاب البیع (تقریرات للقدیری)*، ج ۱، چ ۱، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.

- موسوی خمینی، سیدروح الله (۱۴۲۱ ق)، *کتاب البیع (للإمام الخمينی)*، ج ۲، چ ۱، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی قدس سره.

- نجفی، محمدحسین (۱۳۶۲)، *جواهرالکلام فی شرح شرائع الاسلام*، ج ۲۵، چ ۲۷، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

- واثقی، محسن (۱۳۹۹)، *فصلنامه مجلس و راهبرد، امکان سنجی اعطای شخصیت حقوقی به ربات های هوشمند با تکیه بر مصوبه اتحادیه اروپا (شخص الکترونیک-۲۰۱۷)*، سال بیست و هفتم، ۳۳۰-۱۰۳، ۳۰۷.

- واسطی، زبیدی و حنفی، محب الدین و حسینی، سیدمحمدمرتضی (۱۴۱۴ ق)، *تاج العروس من جواهر القاموس*، ج ۵، چ ۱، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزيع.

- هاشمی شاهرودی، سید محمود و جمعی از پژوهشگران (۱۴۲۶ ق)، *فرهنگ فقه مطابق مذهب اهلبیت (ع)*، ج ۲، چ ۱، قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهلبیت (ع).

- یاری، بابک (۱۳۹۶)، *طراحی و پیاده سازی ماشین های هوشمند و خبره کاربردی*، چ ۱، تهران: بابک یاری.

- János Végh and Ádám József Berki (2021). **Why Learning and Machine Learning Are Different**. Adv. Artif. Intell. Mach. Learn Advances in Artificial Intelligence and Machine Learning; Review 1 (2) 136-154.